

תוכן העניינים

יא	פתח דבר
יג	מבנה הספר
טו	המקורות
טז	בעיות מתודולוגיות
טז	שלמי תודה

1	מבוא
1	הגדרת מונחים ומשמעותם
3	ליברליזם בהקשר המזרח תיכוני
13	ליברלים ערבים חדשים
14	רפורמות פוליטיות ודמוקרטיה
17	גישות עיקריות לבחינת תהליכי דמוקרטיזציה בעולם הערבי
17	תרבות פוליטית
21	חברה אזרחית
26	כלכלה פוליטית
29	עימות אזורי ומיליטריזם
31	מדיניות גורמי חוץ
31	מוסדות פוליטיים

שער ראשון

השיח הליברלי: דיוקן היסטורי

37	פרק ראשון: ראשית הליברליזם בעולם הערבי, 1876–1945
37	תפיסת הקהילה הפוליטית באסלאם
42	תמורות באימפריה העות'מאנית והמפגש עם המערב
44	התעוררות הלאומיות במצרים

פרק שני: בצל משטרים פוסט-מהפכניים, 1945–סוף

61	המאה העשרים
62	מצרים
67	עיראק
68	סוריה
69	ירדן
70	לבנון
71	מדינות חצי האי ערב

שער שני

**החוגים הליברלים ברבע האחרון של המאה העשרים:
המשכיות ושינוי**

77	פרק שלישי: הליברלים הערבים החדשים - דיוקן קבוצתי
78	מאפיינים כלליים

103	פרק רביעי: אירועים מעצבים של השיח במרחב הערבי
103	קריסת הגוש הקומוניסטי ומלחמת המפרץ
113	מהפכת התקשורת והגלובליזציה
115	תחנות הטלוויזיה הלווייניות העיקריות
120	האינטרנט
	אירועי ה-11 בספטמבר 2001 והפלת המשטרים באפגניסטן
124	ובעיראק
126	דוקטרינת בוש
130	כיבוש עיראק
134	יוזמות של ארצות הברית לדמוקרטיזציה במזרח התיכון
137	מאפייני השיח הציבורי ויוזמות לרפורמות פוליטיות במדינות ערב

שער שלישי

הדמוקרטיה ואתגריה

149	פרק חמישי: הוויכוח על משבר הדמוקרטיה ערבית
149	סוגיית הדמוקרטיה במחצית השנייה של המאה העשרים
156	משמעות הדמוקרטיה, עקרונותיה ומרכיביה
163	שאלת התנאים המוקדמים

166	אסלאם ודמוקרטיה – אבן נגף?
176	מכשולים בפני יישום הדמוקרטיה
176	הסברים פוליטיים-מבניים
180	הסברים תרבותיים
184	הסברים חברתיים
190	גורמי חוץ
196	פרק שישי: אידיאל המדינה הדמוקרטית
196	דמוקרטיה ליברלית
206	שלטון החוק
210	מיעוטים
216	חירות ודמוקרטיה
217	שוויון מלא וזכויות אזרחיות
218	פתרונות אפשריים
220	ליקויים מבניים במשטרים הקיימים
224	סיכום: בין חזון למציאות
240	אחרית דבר
245	נספח: הליברלים הערבים החדשים: דיוקן אישי
268	רשימת המקורות וקיצוריהם
268	עיתונות
269	מקורות כתובים
313	שיח ליברלי מקוון
315	מפתח שמות ועניינים

פתח דבר

השיח הליברלי על רפורמות פוליטיות ותהליכי דמוקרטיזציה במדינות ערב בשלושת העשורים האחרונים עומדים במרכז הדיון בספרי. נבחנים בו האירועים המכוננים של השיח הליברלי הערבי על רפורמות פוליטיות מתחילת שנות התשעים של המאה העשרים, ובכלל זה קריסת המשטרים הקומוניסטיים במזרח אירופה (1989–1991), סיום המלחמה הקרה בין הגוש המזרחי לבין הגוש המערבי ומלחמת המפרץ הראשונה (1990–1991). תהליכי הגלובליזציה ומהפכת התקשורת מאז העשור האחרון של המאה העשרים, המפנה החד במדיניות החוץ של ארצות הברית בעקבות פיגועי ה-11 בספטמבר 2001 והפלת משטרו של צדאם חוסין (מרס 2003) – כל אלה עוררו ביתר שאת את השיח על דמוקרטיה בציבוריות הערבית.

השנים 2004–2005 היו שנות השיא של השיח הציבורי בסוגיית הרפורמות הפוליטיות והדמוקרטיזציה במזרח התיכון. שיח זה התנהל תחת הרושם העצום שהותיר באזור סילוקו בכוח של שליט עיראק צדאם חוסין בידי קואליציה של מדינות בראשות ארצות הברית, ולאור יוזמת BMENA (Broader Middle East and North Africa) לקידום הדמוקרטיה במזרח התיכון, שפורסמה רשמית על ידי ארצות הברית ושמונה המדינות המתועשות (G-8) ביוני 2004, אולם הודלפה לעיתונות לפני כן. בשנה זו התקיימו ברחבי המזרח התיכון כינוסים רבים של אינטלקטואלים, ליברלים, ארגוני זכויות אדם ופעילי החברה האזרחית, שעסקו בנושא. כל אלה נוסף על הדיון הנמשך בעיתונות הערבית והבין-ערבית ובאתרי האינטרנט. שנה לאחר מכן מצא השיח הציבורי ביטוי פוליטי ממשי בשורה ארוכה של מערכות בחירות ותהליכי רפורמה פוליטית ובכלל זה הבחירות לראשות הרשות הפלסטינית (ינואר); הבחירות המוניציפליות הראשונות בתולדות סעודיה (פברואר); אישור הפרלמנט הכווייתי לנשים לבחור ולהיבחר (מאי); שינוי החוקה (לראשונה מאז 1980) והבחירות הישירות לנשיאות, הראשונות בתולדות מצרים שהיו בהן יותר ממועמד אחד (ספטמבר); אימוץ חוקה חדשה (אוקטובר) וקיום בחירות לפרלמנט בעיראק (דצמבר). לשיח הליברלי, שהיווה חלק נכבד מהשיח הציבורי הכללי בנושא, הייתה תרומה חשובה בהעלאת המודעות הציבורית

ובהכשרת הקרקע לתביעות שקראו לשינוי יסודי של המערכות הפוליטיות במרחב הערבי.

מסוף שנת 2005 החלה ירידה ניכרת במאמצים ובלחצים הבינלאומיים שהובילה ארצות הברית לקדם רפורמות ודמוקרטיזציה במדינות ערב, בין השאר נוכח תוצאות הבחירות במצרים וברצועת עזה (2005, 2007), אשר שיקפו את התחזקות כוחם של גורמי האסלאם הפוליטי, ולאור הזדקקותן של ארצות הברית ומדינות מערב אירופה לשיתוף פעולה מודיעיני עם המשטרים הערביים במלחמה בטרור הגלובלי, ובייחוד על רקע התחדדות המאבק בתכנית הגרעין של איראן שהובילה ארצות הברית.

עם זאת, תביעת אינטלקטואלים, ליברלים, אישי ציבור וגורמי אופוזיציה מהשליטים הערבים ליישם רפורמות פוליטיות ולקדם את הדמוקרטיזציה, המשיכה לעמוד בראש סדר היום הציבורי הערבי, וזו באה לידי ביטוי מוחשי, כוחני ואלים בטלטלה שפקדה את המרחב הערבי כולו מאז דצמבר 2010, טלטלה המכונה 'האביב הערבי'.¹ בטלטלה זו סולקו מהשלטון שליטי תוניסיה, מצרים, לוב ותימן; התקוממות פרצה בבחריין, ובסוריה נהפכה ההתקוממות למלחמת אזרחים עקובה מדם; הפגנות מחאה התחוללו בירדן, באלג'יריה, במרוקו, בעיראק ובעומאן. הפגנות בהיקף קטן יותר התרחשו בכווית, בלבנון, במאוריטניה, בסעודיה ובדרום סודאן. אין להבין את הרקע, ההיקף והעוצמה של דרישות הציבור הערבי לשינוי כולל של המערכות הפוליטיות הקיימות ולהפלת משטרים בלי להביא בחשבון את תרומתם הרעיונית של הליברלים לשיח הציבורי במרחב הערבי.

יתרה מזאת, שניים מהליברלים הערבים שספר זה עוסק בהם, הליברל הסורי ד"ר בורהאן ראליון והליברל התוניסאי ד"ר מנצף אל-מרזוקי, מילאו תפקידים מובילים במחאה הפוליטית המכונה האביב הערבי. ראליון, שמש היושב ראש הראשון של המועצה הלאומית הסורית הזמנית, גוף המאגד את כל גורמי האופוזיציה למשטרו של בשאר אל-אסד, ואילו אל-מרזוקי שימש עד לא מכבר נשיאה הנבחר של תוניסיה. העובדה ששני ליברלים אלה, שחיו חלק גדול מחייהם בניכר, נבחרו לתפקידי מפתח, מעידה יותר מכול על השפעתם של אישים אלה ואחרים על השיח הפוליטי ועל מקומם המרכזי בו.

השיח הליברלי החדש, שראשיתו בשנות התשעים של המאה העשרים, ייבחן בהדגשים האלה:

1 האביב הערבי, אל-רביע אל-ערבי, הוא הכינוי שניתן לגל של התקוממויות, הפגנות ומחאות בהיקף חסר תקדים שהחלו בתוניסיה ב-17 בדצמבר 2010 וסחפו את מדינות האזור. הכינוי הוא אנלוגיה ל'אביב העמים' של 1848 שחולל שינויים פוליטיים וחוקתיים ניכרים באירופה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה.

- א. הרקע ההיסטורי והרעיוני לצמיחת הזרם הליברלי החדש, החוגים המשתייכים אליו ותפיסת עולמם.
  - ב. השפעת האירועים האזוריים והבינלאומיים על השיח ותכניו ומשקלה של מהפכת התקשורת ביצירת פלורליזם רעיוני בשיח הזה.
  - ג. חזונום הדמוקרטי של הליברלים החדשים והמכשולים העיקריים הניצבים, על פי ראייתם, בפני מימוש הדמוקרטיה במדינות ערב.
  - ד. מעמדם והשפעתם של הליברלים החדשים במדינה ובחברה ועל השלטון, לעומת זרמים רעיוניים אחרים (אסלאמיים, פאן-ערביים).
- בספר זה מיוצג מגוון רחב של ליברלים חדשים. מופיעים בין השאר מנהלי מכוני מחקר, עורכים של כתבי עת, סופרים, אינטלקטואלים, פובליציסטים, אקדמאים, פעילי ציבור, כלכלן ואיש עסקים. מקום מרכזי בספר תופסים הליברלים המצרים בזכות מעמדה הפוליטי ומשקלה התרבותי המוביל של מצרים במרחב הערבי, ברוח אמירתו של הסופר והעיתונאי פריד זכריא: 'מצרים היא הנשמה האינטלקטואלית (intellectual soul) של העולם הערבי'.²

מבנה הספר

במבוא לספר שני חלקים: בראשון נבחנת הגדרתם ומשמעותם של מונחים שונים שבהם עוסק ספר זה, ומקורם במערב. בירור זה מתבקש היות שהשפה הערבית אימצה מושגים מן ההיסטוריה והמחשבה האירופיות, שהיו זרים למסורת הערבית והמוסלמית, ויש פער בין משמעותם בשיח הערבי-המוסלמי המזרח תיכוני, לבין משמעותם במערב. בחלקו השני של הפרק נבחנות הגישות העיקריות לבחינת תהליכי דמוקרטיזציה במזרח התיכון הערבי הנזכרות בספרות המחקר. ההסברים להעדר הדמוקרטיה במזרח התיכון הערבי מגוונים ומורכבים ומכילים היבטים פוליטיים, היסטוריים, כלכליים, תרבותיים וחברתיים, הנתונים במידה זו או אחרת להשפעת גומלין של גורמים אזוריים ובינלאומיים.

הפרק הראשון עוסק בתפיסת הקהילה הפוליטית באסלאם המהווה בסיס חשוב להבנת ההקשר ההיסטורי, החברתי והתרבותי שבו פועלים הליברלים החדשים ומובאת בו סקירה של ראשית הליברליזם בעולם הערבי בשנים 1876–1945.

הפרק השני דן בתקופה שבין 1945 ועד לסוף המאה העשרים ומתמקד בתמורות היסטוריות בולטות ובאישים המרכזיים אשר עיצבו ותרמו תרומה ייחודית להתפתחות השיח הליברלי באזור.

הפרק השלישי בוחן את מאפייני הדיוקן הקיבוצי של הליברלים הערבים החדשים שבהם עוסק הספר תוך סיווגם לשלוש קטגוריות עיקריות: ליברל ממסדי, ליברל ממסדי למחצה, וליברל עצמאי. הפרק כולל את הרקע האישי של הדמויות, נסיבות פעילותן, ומאפיינים בולטים אחרים. בנספח שבסוף הספר פרטים ביוגרפים משלימים על חברי הקבוצה.

בפרק הרביעי נבחנת השפעתם של אירועים והתפתחויות מעצבות בזירה הבינלאומית והאזורית על השיח הליברלי החדש במרחב הערבי. האירועים המרכזיים העומדים במוקד הפרק הם: קריסת המשטרים הקומוניסטים במזרח אירופה ומלחמת המפרץ; הגלובליזציה ותפקיד התקשורת; השינוי במדיניות ארצות הברית בעקבות אירועי ה-11 בספטמבר 2001 והפלת המשטרים באפגניסטן בשלהי 2001, ובעיראק ב-2003.

הפרק החמישי מתמקד בוויכוח הרחב שהתנהל מראשית שנות התשעים של המאה העשרים בקרב אינטלקטואלים וליברלים על משבר הדמוקרטיה הערבית. הוויכוח עסק במגוון שאלות ובהן: מהי משמעות הדמוקרטיה הערבית; מה הם עקרונות הדמוקרטיה ומרכיביה; האם קיימים תנאים מוקדמים למימושה; מה הם המכשולים העומדים בפני יישומה ובאיזו מידה מהווה האסלאם אבן נגף לדמוקרטיה.

הפרק השישי עוסק באידאל המדינה הדמוקרטית של הליברלים הערבים החדשים על פי שלושה רכיבים: דמוקרטיה חוקתית, שלטון החוק, והיחס למיעוטים. בפרק גם נדונה שאלת ה'מואטנה', האזרחות, העומדת במרכז השקפתם של הליברלים, וכן התייחסותם לליקויים במבנה המשטרים הערביים ופתרונות אפשריים לסוגיית המיעוטים.

בפרק הסיכום מוצגות התובנות העיקריות העולות מן הספר. הפרק כולל את הערכת מעמדו של הזרם הליברלי החדש במדינה הערבית המודרנית לנוכח יריביו – המשטרים הסמכותיים והסמכותיים למחצה, הזרם האסלאמי והזרם הלאומי-ערבי – אתגריו וחולשותיו. נבחנת השפעתם הרעיונית של הליברלים הערבים על התהפוכות שפקדו את העולם הערבי מתחילת שנת 2011.

הליברלים הערבים החדשים רואים זיקה הדוקה בין הערכים והגורמות הרווחות בחברה הערבית לבין אופי המשטרים הסמכותיים ודפוסי פעילותם. לפיכך, הם חותרים לחולל שינוי פוליטי-תרבותי עמוק שעיקרו הטמעת ערכים דמוקרטיים וליברלים בחברה הערבית, לצד רפורמה חוקתית שתערוב לחירויות הפרט, תגביל את סמכויות המדינה, ותבטיח חילופי שלטון סדירים, הפרדת הרשויות, ועצמאות הרשות השופטת. לדעתם השינוי המיוחל לא יבוא רק כתוצאה של

רפורמות מוסדיות-מבניות דמוקרטיות שיבואו 'מלמעלה' – אם כיוזמה מוגבלת של המשטר ואם בכפייה מבחוץ – אלא יהיה בעיקר תוצאה של אימוץ ערכים ונורמות ליברליות בחברה הערבית בתהליך הדרגתי וארוך טווח. הליברלים הערבים קוראים אפוא לאימוץ ערכים שכלתניים יחד עם מידה רבה של ביקורת ואחריות עצמית, ומתנערים ממורשת המשטרים המהפכניים העריצים המייחסת לגורמי חוץ, ובראשם הקולוניאליזם המערבי והסכסוך הערבי-ישראלי, את האשמה לנחשלות החברה הערבית.

המקורות

לצורך כתיבת הספר נעזרתי בספרות מחקר ענפה מתחום ההיסטוריה המודרנית של המזרח התיכון, מדעי המדינה והיחסים הבינלאומיים. בד בבד הסתייעתי במגוון רחב של מקורות ערביים ראשוניים ובהם ספרים, מאמרים בכתבי עת, שבועונים, מאמרי דעה, ראיונות בתקשורת האלקטרונית והכתובה, ופרסומים אחרים של מרכזי מחקר. כתבי עת בולטים הם 'אל-מסתקבל אל-ערבי', היוצא לאור על ידי המרכז למחקרי האחדות הערבית בבירות, ו'אל-דימקראטיה', כתב עת שמוציא לאור מרכז המחקרים האסטרטגיים של מוסד אל-אהראם בקהיר. אתרי אינטרנט ערביים ליברליים ובראשם 'אילאף' ו'שפאפ אל-שרק אל-אוסט' בצד אתרי אינטרנט אחרים (ממר"י, זווית אחרת) שימשו גם הם מקור חשוב. ככלל, המדיה הערבית האלקטרונית מאפשרת כיום לחוקר נגישות לשפע של מקורות ראשוניים ומגוונים, כפי שלא היה בעבר.

השיחות שקיימתי עם ליברלים ערבים ובהם עבד אל-מנעם סעיד, האלה מוסטפא, אמין אל-מהדי, סעד אל-דין אבראהים, טארק חגי (מצרים, קהיר) ועבד אל-חמיד אל-אנצארי (קטר, דוחה) שימשו גם כן מקור חשוב. ראיונות אלה אפשרו לי להכיר מקרוב את תפיסותיהם ואת רעיונותיהם וללבן אותם עמם.

בעיות מתודולוגיות

השימוש במונח ליברלים ערבים מעורר קושי מסוים משום חוסר אחידותו של המונח ליברליזם, ומשום שמוצאו במערב ומשמעותו בהקשר הערבי-המוסלמי שונה ממשמעותו במערב. זאת ועוד: המונח ליברלים ערבים חדשים הוא חדש למדי (הרווח בספרות הערבית משנות התשעים של המאה העשרים) ומכוון

לקבוצה רב-גונית שאינה מאוגדת במסגרת פוליטית, אידאולוגית או חברתית. עם זאת, ערכים משותפים ובהם מרכזיות הפרט, זכויות האזרח, חירויות יסוד, פלורליזם והתביעה לרפורמות פוליטית ולכינון משטר דמוקרטי, משמשים מכנה משותף רחב. לפיכך אין מנוס מלראות בליברלים החדשים לצורכי הדיון מקשה אחת, על דרך ההכללה, על אף ההבדלים הקיימים ביניהם.

יש קושי אובייקטיבי להעריך את ממדי השפעתו של ליברל ערבי זה או אחר. קנה המידה שבחיתי היה ההכרה הרווחת בממדי השפעתו הציבורית והאינטלקטואלית, איכות פרסומיו וכמותם, אמצעי התקשורת המשמשים במה להפצת רעיונותיו וההתייחסות אליו מצד רשויות המדינה, עמיתיו ויריביו אידאולוגיים. מעמדם הבולט של מקצת הליברלים הערבים אינו נתון בספק, אבל מובן למדי שחשיבותם של ליברלים אחרים נקבעת בעיני המתבונן.

הקושי נוסף קשור בפענוח טקסטים של אינטלקטואלים וליברלים ערבים, בייחוד בעלי רקע פילוסופי, העוסקים בכתיבת היסטוריה רעיונית והיוצרים לא פעם עולם מושגים חדש משלהם. נראה שיש צדק בדבריו של ההיסטוריון הצרפתי רוז'ה שארטייה, ש'ההיסטוריה האינטלקטואלית סוללת את דרכה בערפל מושגי סמיך', והיא נתקלת בקושי כשהיא בוחנת את יחסי הגומלין בין הדימויים לבין המערכת החברתית שאותה מייצגים דימויים אלה.³

שלמי תודה

הספר מבוסס על עבודת הדוקטור שנכתבה בהדרכתם של פרופ' אלי פודה ופרופ' מאיר חטינה מהחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון ושאושרה על ידי סנט האוניברסיטה העברית בראשית 2012. אני מבקש להביע את תודתי והערכתי הרבה לפרופ' פודה ולפרופ' חטינה על הדרכתם והכוונתם המקצועית ועל תובנותיהם אשר העשירו במידה רבה את המחקר.

כמו כן אני מבקש להביע את הוקרתי הרבה לפרופ' מנחם בן ששון, נשיא האוניברסיטה העברית, לפרופ' מנחם בלונדהיים, ראש מכון המחקר ע"ש הארי ס. טרומן לקידום השלום באוניברסיטה העברית, ולנעמה שפטר, מנהלת האקדוקטיבית של המכון, על סיועם הנדיב.

תודותי לד"ר אילנה שמיר, מרכזת המערכת של הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, לעורך הספר ישראל רונן ולמנהל היצור רם גולדברג, על עבודתם המקצועית והמאמץ המשותף בהוצאת הספר לאור.

מבוא

בחלקו הראשון של המבוא נבחנות הגדרות ומשמעויות של מונחים שונים שבהם עוסק הספר ושמקורם במערב. בירור זה מתבקש היות שהשפה הערבית אימצה מושגים מן ההיסטוריה והמחשבה האירופיות שהיו זרים למסורת הערבית והמוסלמית, ויש פער בין משמעותם בשיח הערבי-המוסלמי המזרח תיכוני לבין משמעותם במערב. בחלקו השני של הפרק נבחנות הגישות העיקריות לבחינת תהליכי דמוקרטיזציה במזרח התיכון הערבי שבספרות המחקר.

הגדרת מונחים ומשמעותם

מקורם של מונחים כגון 'ליברליזם', 'חילונית', 'פלורליזם' ו'דמוקרטיה' הוא במערב, ומשמעותם התפתחה והשתנתה בהתאם לתקופה ולמקום.¹ עם זאת, השפה הערבית אימצה במאה העשרים מושגים ומונחים מן ההיסטוריה והמחשבה האירופיות, שהיו זרים למסורת הערבית והמוסלמית. מונחים אלה נעשו נפוצים בשיח הפוליטי הערבי המודרני, והשימוש בהם מציב קושי מתודולוגי לנוכח הפער בין המציאות הפוליטית ומשמעות המושגים בשיח הערבי-המוסלמי המזרח תיכוני, לבין המציאות הפוליטית ומובנם במערב.²

ליברלים ערבים מודעים לבעיה זו ומתייחסים אליה. בורהאן ראליון מצביע על שלושה קשיים: (א) השימוש המחודש במונחים המועברים מתרבות פוליטית אחרת מצריכים להכיר את כל המובנים וההקשרים שלהם; (ב) השינוי המהיר במשמעות התאורטית של המונח, הנובע מהשינוי בניסיון המעשי המהיר של החברה. (ג) ההקשר החדש של המונח שבו אנו משתמשים.³ ח'אלד אל-דח'יל

1 דוגמה לכך היא המשמעויות השונות שניתנו ברבות השנים למונח חירות. ראו בהרחבה: Miller, Liberty

2 על הקושי המתודולוגי הכרוך בשימוש במונח ליברליזם ראו: חטינה, האסלאם במצרים המודרנית, עמ' 12.

3 ראליון, בנאא' אל-מג'תמע אל-מדני, עמ' 105.

מצביע גם הוא על הבעייתיות בשימוש במונחים כגון 'חירות', 'אינדיווידואליזם', 'פ'לורליזם', המהווים מרכיבים מרכזיים בתפיסת הליברליזם. דח'יל מציין שמובנם של מונחים אלה בתרבות הערבית מנוגד לגמרי למונח המקורי: חירות משמעה אנרכיה, אינדיווידואליזם משמעו התמרדות ופ'לורליזם משמעו פיצול.⁴ מקור המונח ליברל (liberal) הוא במילה הלטינית *libertas*, שפירושה חירות. הליברליזם הוא השקפת עולם ושיטה מדינית המושתתת על עקרונות החירות האישית והגנת היחיד והמיעוטים מפני מעשיה השרירותיים של המדינה. הליברליזם צמח באנגליה ובצרפת בזיקה לעליית הבורגנות במאות השבע עשרה-התשע עשרה ולמשטר המדיני שהיא כוננה. הוא מאופיין בממשל פרלמנטרי-מפלגתי ובאי-התערבות המדינה במשק וביוזמה הפרטית. משמעות המונח 'ליברליזם' כתאוריה פוליטית אינה אחידה ושנויה במחלוקת גם בקרב חוקרים מערביים, והוא עבר תהליך של פרשנות והגדרה מחדש במקומות שונים ובנסיבות היסטוריות שונות. ראסל הרדין מבחין בין שני סוגים של ליברליזם: 'ליברליזם פוליטי', שעיקר עניינו בפרט, ו'ליברליזם כלכלי' המתמקד בשגשוגה הכללי של החברה.⁵

ככלל, הליברליזם נשען על שני יסודות מרכזיים: אינדיווידואליזם וחוקתיות,⁶ הנמצאים במתח פנימי. מבחינה היסטורית, 'הליברליזם הקלסי', הקרוי גם הליברליזם המוקדם, התרכז בקניין הפרטי ובתחרות כלכלית חופשית כמוקד העיקרי של זכויות היחיד, וכן בהגבלת כוחה של הממשלה להגנה על הסדר והביטחון. לעומת זאת, 'הליברליזם המודרני' הקרוי ה'ליברליזם המורחב', רואה את הפרט כמי שזקוק להגנות רבות ומגוונות, ולפיכך הגן עליו לא רק מפני רצון המדינה אלא גם מפני גורמים חברתיים וכלכליים באמצעות מדינת הרווחה.⁷ המסורת הליברלית שהתפתחה באירופה הדגישה את חירות הפרט כעקרון יסודי, עיקרון שהוליד זכויות ומוסדות. מרכזיותו של הפרט והמדע החליפו את התפיסות התאולוגיות המסורתיות שהעמידו את האל במרכז. התפיסה הליברלית, העמידה את החירות כדרך מרכזי ואת הקריאה לשחרור מסמכות שרירותית,

4 חאלד אל-דח'יל, 'מ'פהום אל-ליבראליה', אל-אתחאד, 6.4.2005.

5 Hardin, Liberalism, p. 43

6 החוקתיות מוגדרת אמונה (creed) פוליטית נורמטיבית המאמצת סוג מיוחד של משטר פוליטי שבו כל פעולה של הסמכות השלטונית צריכה להיות כפופה למחויבויות ולמגבלות ממשיות חשובות. ראו: 6 Murphy, Constitutional Democracy, p.

7 חומר רקע על התפתחות הליברליזם: Manent, An Intellectual History of Liberalism; Gray, Liberalism; Holmes, Passions and Constraint; Bellamy, Victorian Liberalism; Meadowcroft (ed.), The Liberal Political Tradition; Avnon and de-Shalit (eds.), Liberalism and its Practice

הקרויה קרובות פעמים רבות 'חירות שלילית', ובכלל זה חופש מצפון, עיתונות חופשית, חופש ביטוי, שוויון כלפי החוק, והזכות להחזיק ברכוש בלא חשש מעיקול שרירותי. מבחינה כלכלית אימצה התפיסה הליברלית את עקרון אי-התערבות המדינה בכלכלה (laissez-faire) ואת הרעיון של 'חירויות חיוביות', כלומר זכויות חברתיות וכלכליות, כגון שוויון הזדמנות בחינוך, זכויות לטיפול רפואי ותעסוקה. לשם קיום כלל החירויות האלה נחוץ הייצוג הדמוקרטי.⁸

ליברלים נחשבים בדרך כלל מי שדוגלים בערכים רציונליים והומניטריים, בהעמדת הפרט במרכז תפיסת העולם ובאמונתו לתכנן את חייו ולשלוט בגורלו, בהפרדת הדת מהמדינה, בקיומה של מערכת חוקים ומוסדות המבטיחה את חופש הביטוי, המחשבה ורכוש הפרט; בהפרדה בין תחום פעילותו של הפרט לכוח השלטוני. כן נהוג לזהות את הליברליזם עם פלורליזם וסובלנות כלפי דעות, אמונות וקבוצות אתניות שונות וגם עם השאיפה למדינת רווחה.⁹ הדוגלים בעקרונות הליברליזם רואים בו תנאי הכרחי להתפתחותה של דמוקרטיה איתנה וסבורים שהליברליזם מכונן את היחידים לתכונות, לכללים ולהתנהגות של אזרחות. פרק זמן של ליברליזם נדרש אפוא לדידם כדי שתרבות אזרחית תכה שורשים לפני שתונהג במדינה פוליטיקה של בחירות.¹⁰

ליברליזם בהקשר המזרח תיכוני

המונח ליברליזם, תורגם לערבית לראשונה ככל הנראה בידי המלומד רַפְאֵעָה ראפיק אל-טהטאוי, בן המאה התשע עשרה למילה חוריה, חירות,¹¹ אם כי יש הטוענים שהמונח תורגם לראשונה בשנות העשרים של המאה העשרים בידי אחמד לוטפי אל-סיד, מהבולטים שבליברלים המצרים, לצירוף 'אסכולת החופשיים', מאד'הב אל-חוריין.¹² מכל מקום, מי שהטביע במידה רבה את המונח ליברליזם בהקשרו המזרח תיכוני הערבי היה ההיסטוריון אלברט ח'וראני בחיבורו המפורסם *Arabic Thought in the Liberal Age*. חאזם ביבלאוי מדגיש שהמונח 'ליברליזם' הוא מונח דינמי המתפתח על פי הזמן והמקום; ועם זאת, מהות הליברליזם נותרה אחת, ומשטרים ליברליים הם אלה המעמידים את זכויות

8 Doyle, Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs, pp. 206–207

9 גרוזן, ליברליזם, עמ' 7–8. הפניות לספרות מחקר על המונח ליברליזם בהקשרו המערבי ראו: חטינה, האסלאם במצרים המודרנית, עמ' 166, הערה 3 להקדמה.

10 Ibrahim, Arab Liberal Legacies Full Circle, p. 3

11 אבו-עקסא, ליברליזם ושמאל במחשבה הערבית העכשווית, עמ' 22.

12 מוסטפא, אל-ליבראליזם וצנע אל-מסתקבל, עמ' 5–6.

הפרט וחירויותיו כיסוד לחברתם.¹³ עבד אל-מונעם סעיד מבליט בהקשר זה שני מרכיבים מרכזיים בתפיסה הליברלית: מידת האמון הגדולה בפרט (החסרה בתפיסות אחרות) והידיעה, אל-מעריפה, המנחה את האדם לבחור בדרך הנכונה בין אפשרויות בחירה רבות.¹⁴

בדיון במשמעות המונח ליברליזם בהקשר הערבי יש להביא בחשבון את מורכבותו וחוסר אחידותו של המונח במקום מוצאו, במערב, וכן את העובדה שהמסורת הליברלית הערבית התפתחה במזרח התיכון תוך כדי מאבקן של ארצות ערב בשלטון הקולוניאלי המערבי והחתיירה לעצמאות מדינית וכלכלית. כך קיבל המונח 'שחרור' משמעות של שחרור משלטון זר, בשונה ממשמעות המונח במערב: 'הליברליזם האירופי קם על כתפי חברה שהשלימה את עיצובה החברתי והמדיני, בעוד הליברליזם הערבי התפתח בצל ההתנגדות לכיבוש, ולפיכך התפתחותו הייתה חלקית וחלשה'.¹⁵

ליברלים ערבים מצביעים על המתח שבין התרבות הערבית המבליטה את הקולקטיב, את השבטיות ואת קרבת הדם, לבין הליברליזם המערבי. אל-דח'יל מציין שהליברליזם בתרבות הערבית הוא עדיין בבחינת רעיונות זרים הנדונים בתוך אליטה מצומצמת, שאינה מסוגלת להפוך אותם לאידאולוגיה שתשמש מקור לערכים, תתווה את ההשקפה ותנחה את ההתנהגות. אין לדעתו ביסוד החברתי, השבטי והעדתי בתרבות הערבית מקום רב לאינדיווידואליזם, שהוא הרעיון המרכזי של הליברליזם.¹⁶ בדומה לכך ציין הסופר המצרי עלי סאלם ש'אצלנו עדיין שוררת מנטליות הקולקטיב, אותה מנטליות שאינה מניחה לפרט להביע באופן עצמאי דעה חריגה'.¹⁷ האזם סאריה סבור שההתנגדות לליברליזם המערבי טבועה בתפוצה של שבטיות בזרם המרכזי של המעגלים החברתיים- הפוליטיים הערביים,¹⁸ ואילו פואד זכריא רואה במנטליות השבטית את הסיבה לכך שתשומת הלב הרבה ניתנת בחברה הערבית למוצאו של האדם ולייחוסו,

13 אל-ביבלאוי, ען אל-דימקראטיה אל-ליבראליה, עמ' 13.

14 סעיד, 'אל-אנסאן אל-ליבראלי', http://www.mettransparent.com/old/texts/abdel_moneim_said/abdel_moneim_said_liberal_human.htm. ראו בהקשר זה את הוויכוח על משמעות המונח בקרב משכילים סעודים: הדא אל-צאלח, 'כיפ יפהא אל-מת'קפון אל-סעודיון 'אל-ליבראליה'?'; מצטלח מא יזאל ית'יר אל-סג'אל ואל-ח'לאפ', אל-שרק אל-אוסט, 20.2.2011.

15 עמר כוש, 'תנויעאת אל-ליבראליה ואל-ליבראליין', אל-מסתקבל, 26.5.2006.

16 חאלד אל-דח'יל, 'אל-ליבראליה ואל-אידילוגיה', אל-אתחאד, 7.6.2005.

17 ריאיון לצבי בראל, הארץ, 29.12.2004.

18 'Saghie, 'An Arab Liberal looks' (בתעתיק עברי אחר שמו נכתב צאע'יה).

על חשבון אישיותו וערכיו.¹⁹ מכאן הגיע אל-דח'יל למסקנה, ש'ההתנגדות לליברליזם בתוך החברה הערבית היא כמעט כוללת: המדינה דוחה אותה מכיוון שהיא הורסת את היסודות שעליה היא קמה, והאנשים דוחים אותה מכיוון שאין היא הולמת את מורשתו התרבותית, והאליטה אינה מסוגלת לעסוק בה כאידאולוגיה מחייבת'.²⁰

המושג חירות הוגדר במסורת הפילוסופית האירופית כמצב המתאפיין בהעדר התערבות או כפייה של גורם חיצוני. אדם נחשב חופשי אם הוא יכול לבחור בין אפשרויות ולהחליט בעצמו על מעשיו בלא תלות ברצונו של אדם אחר, של חברה, של מדינה או של שלטון.²¹ הפילוסוף האנגלי ישעיהו ברלין הרחיב את הגדרת המושג וראה בחופש מכפייה והתערבות היבט שלילי של החירות, ואת ההיבט החיובי של החירות הגדיר חופש להחליט ולפעול באופן עצמאי.²² תפיסת החירות כחופש שלילי קוראת לחופש משלטון עריץ והיא כוללת חופש מצפון, עיתונות חופשית, חופש ביטוי, שוויון לפני החוק והזכות להחזיק ברכוש ללא חשש מעיקול שרירותי. תפיסת החירות כחופש חיובי מחייבת זכויות כלכליות וחברתיות כמו שוויון הזדמנויות בחינוך, בבריאות ובתעסוקה, החינוכיות לביטוי עצמי אפקטיבי ולהשתתפות.²³ תפיסת החירות כחופש שלילי אינה מובילה בהכרח לדמוקרטיה. לעומת זאת, לפי תפיסת החירות כחופש חיובי, אין חירות ואין דמוקרטיה של ממש בלא מעורבות הפרט בשלטון ובלא אזרחות פעילה המקנה משמעות מחייבת לרעיון ריבונות העם.²⁴

המשטר הדמוקרטי מבוסס בראש ובראשונה על העיקרון של חירות הפרט. מאחר שהמדינה הדמוקרטית שואבת את סמכותה מהאזרחים, חירותם של היחידים היא תנאי בסיסי וחיוני ליכולתם לכוון את המדינה ומוסדותיה כאמצעים של ממשל עצמי. עם זאת, הצורך ליישב את המחויבות לחירות עם המחויבות לסדר הפוליטי מביא לידי הכרה שהחירות אינה ערך מוחלט ומימושה מוגבל על ידי ערכים חשובים אחרים, כגון עקרון השוויון, כבוד האדם הזכות לביטחון.²⁵ למושג החירות הייתה במסורת האסלאמית משמעות חוקית בדרך כלל, לא מדינית, ולעתים רחוקות חברתית, כלומר פטור ממסים ומהיטלים.

19 זכריא, אל-ליבראליה: ראייה פלספיה, עמ' 15.

20 חאלד אל-דח'יל, 'אל-ליבראליה ואל-אידיולוגיה', אל-אתחאד, 7.6.2005.

21 אדלר ואחרים, רב שיח עם הדמוקרטיה, עמ' 98–99.

22 ברלין, על החירות, עמ' 174–185.

23 Doyle, Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs, pp. 206–207

24 נויברגר, דמוקרטיות ודיקטטורות, כרך א, עמ' 80–81.

25 אזרחי וקרמניצר, ישראל לקראת דמוקרטיה חוקתית, עמ' 33–34.

המונח הערבי חור שפירושו בן חורין, והמונח חוריה, חירות, ציינו את מעמדו המשפטי של בן החורין בחוק, בניגוד למעמד העבד.²⁶ השימוש המערבי המוכר במונחים חירות ועבדות כמטפורה לזכויות האזרחים ולשלטון דיכוי לא היה ידוע בשיח הפוליטי האסלאמי הקלסי.²⁷ האינטלקטואל הערבי ח'לדון אל-חצרי ציין, ש'תפיסת החירות האינדיווידואלית כסותרת למדינה לא הופיעה במסגרת התאוריה הפוליטית הערבית המסורתית מכיוון ששלטון המדינה, לפי תאוריה זו, הוא שלטון אבסולוטי שאינו מוגבל.²⁸ לפיכך, קובע מאיר ליטבק, שהתאוריה הפוליטית הסוניית, המעיטה לעסוק בשאלות תאורטיות מופשטות, כגון מהות החירות, ובחירה להתמקד ביישום החוק האלוהי במערכת הפוליטית האסלאמית.²⁹ הדוגמאות הראשונות לשימוש במונח חירות בארצות האסלאם במונח המדיני הופיעו בשלהי המאה השמונה עשרה ותחילת המאה התשע עשרה בעקבות השפעה אירופית וכתרגומים ישירים מטקסטים אירופיים. לראשונה בערבית בתקופה המודרנית הופיע המונח חירות כנראה במנשר של נפוליאון למצרים משנת 1798, ובו תוארה הרפובליקה הצרפתית כמבוססת על יסודות החירות והשוויון. ואולם המונח עדיין לא התקבל בעת ההיא כשווה ערך למונח האירופי במונח המדיני, אלא כניגוד של עבדות.³⁰ במהלך המאות התשע עשרה והעשרים פיתחו הוגים מוסלמים, תורכים וערבים, את רעיון החירות במשמעותו הפוליטית בזהותם את החירות עם צדק ושוויון.³¹ עם זאת נראה שהוגי הדעות המוסלמים צמצמו את החירות הפוליטית לתחום האמונה האסלאמית בלבד וסברו כי רב-גוניות פוליטית אפשרית כל עוד היא מתנהלת אך ורק במסגרתה.³² התפשטות האימפריאליזם ועליית הלאומיות הערבית בראשית המאה העשרים תרמה להדגשת המשמעות המדינית, הלאומית והקולקטיבית של מושג החירות כלפי חוץ, כלומר ריבונות ושחרור מעול השלטון הזר, הבריטי או הצרפתי.³³ נשיא

- 26 לואיס, האסלאם בהיסטוריה, עמ' 243; Rosenthal, The Muslim Concept of Freedom, p. 9.
- 27 Lewis, The Political Language of Islam, p. 65. ניתוח נרחב של התפתחות תפיסת החירות במחשבה הערבית המודרנית: אל-נאבלסי, אל-פכר אל-ערבי פי אל-קרן אל-עשרין, חלק ראשון, עמ' 141–230.
- 28 אבו-עקסא, ליברליזם ושמאל במחשבה הערבית העכשווית, עמ' 151.
- 29 ליטבק, עבדות [לאל] היא החירות, עמ' 55.
- 30 לואיס, האסלאם בהיסטוריה, עמ' 244–245; בנג'ו, עיראק של צדאם, עמ' 56.
- 31 הבולטים שבהם היו רפאעה ראפיק אל-טהטאוי (1801–1873) וצאדיק ריפעת פאשא (1807–1856). לואיס, האסלאם בהיסטוריה, עמ' 245–247.
- 32 ליטבק, עבדות [לאל] היא החירות, עמ' 70.
- 33 בנג'ו, עיראק של צדאם, עמ' 56; לואיס, האסלאם בהיסטוריה, עמ' 254–255.

רשימת המקורות וקיצוריהם

הרשימה אינה כוללת מאמרים בעיתונים. אלה מופיעים ברישום מלא בהערות השוליים.

עיתונות

אל-אהראם الأهرام

אל-אח'באר الأخبار

אל-אתחאד الإتحاد

אל-ופד الوفد

אל-ח'יאת الحياة

אל-ח'ליג الخليج

אל-כלמה الكلمة

אל-מסתקבל المستقبل

אל-מצרי אל-יום المصري اليوم

אל-נהאר النهار

נהצ'ת מצר نهضة مصر

אל-סיאסה السياسة

אל-ערבי אל-נאצרי العربي الناصري

אל-ע'ד الغد

אל-צבאח الصباح

אל-ראיה الرؤية

אל-ריאצ' الرياض

אל-שרק אל-אוסט الشرق الأوسط

אל-תג'מע التجمع

הארץ

מעריב

Al-Aharm Weekly

The Daily Star

The New Republic
The New York Times
The New York Times Magazine
The Wall Street Journal
The Washington Post

מקורות כתובים

ערבית

אבו טאלב (עורך), אל-תקריר אל-אסתראתיג'י אל-ערבי = חסן אבו טאלב (עורך), אל-תקריר אל-אסתראתיג'י אל-ערבי 2005–2006, קהיר: מרכז אל-דראסאת אל-סיאסיה ואל-אסתראתיג'יה, 2006.

التقرير الإستراتيجي العربي. القاهرة : مركز الدراسات السياسية والإستراتيجية بالأهرام, 2005–2006.

אבו רמאן (עורך), אל-דימקראטיה וסיאדת אל-קאנון = אבו רמאן, חסין (עורך). אל-דימקראטיה וסיאדת אל-קאנון, עמאן: מרכז אל-ארדן אל-ג'דיד ללדראסאת, 1995.

أبو رمان, حسين (محرر). الديمقراطية وسيادة القانون. عمان: مركز الأردن الجديد للدراسات, 1995.

אבראהים, אל-קצ'אא' שרעיה אל-אנתח'אבאת אל-דימקראטיה = אבראהים, סעד אל-דין, 'אל-קצ'אא' שרעיה אל-אנתח'אבאת אל-דימקראטיה'.
إبراهيم, سعد الدين. القضاء شرعية الانتخابات الديمقراطية.

http://www.metransparent.com/old/texts/saad_eddin_ibrahim/saad_eddin_ibrahim_election.htm

אבראהים, תאמלאת פי מסאלה אל-אקליאת = אבראהים, סעד אל-דין. תאמלאת פי מסאלה אל-אקליאת, קהיר: מרכז אבן ח'לדון, 1992.

إبراهيم, سعد الدين. تأملات في مسألة الأقليات. القاهرة: مركز ابن خلدون, 1992.

אבראהים, תקניאת אל-אתצאל ואל-מעלומאת = אבראהים, אבו אל-סעוד. תקניאת אל-אתצאל ואל-מעלומאת, קהיר: שרכת אל-אסלאם מצר ללטבאעה, 2005.

إبراهيم, أبو السعود. تقنيات الاتصال والمعلومات. القاهرة: شركة الإسلام مصر للطباعة, 2005.

אבראש, אל-דימקראטיה בין עאלמיה = אבראש, איבראהים, 'אל-דימקראטיה בין עאלמיה אל-פכרה וח'צוציה אל-תטביק מקארבה ללתג'רבה אל-מע'רביה',